

OTABEK JO'RABOYEV¹

*O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi direktor o'rinbosari,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent*

ALISHER NAVOIY DEVONI QO'LYOZMALARIDAGI BIR MATN TAHRIRI XUSUSIDA

Annotatsiya: Maqolada qo'lyozma devonlardagi tahrir masalasi va unda muallif hamda xatotning o'rni borasida so'z yuritiladi. Alisher Navoiy devonlarining qo'lyozmalaridagi tahrirlar e'tiborga tortilgan. Navoiy tiriklik vaqtida kitobat qilingan qo'lyozmalar asosiy e'tiborga olingan. Jumladan, *Ilk devon*, To'pqopi saroyidagi 808 raqamli kulliyot, Fotih kutubxonasidagi 4056 raqamli kulliyot, Parij Milliy kutubxonasidagi 317 raqamli kulliyot, Davlat adabiyot muzeyi fondidagi 18 raqamli qo'lyozma va H.Sulaymon tomonidan tuzilgan ilmiy-tanqidiy matnlar asosida misollar keltirilgan, fikrlar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, devon, kulliyot, ilmiy-tanqidiy matn, tahrir.

Аннотация: В статье рассматривается вопрос редактирования рукописей и роль в нем автора и каллиграфа. Привлекли внимание правки в рукописях диванов Алишера Навои. Основное внимание уделяется рукописям, подготовленным при жизни Навои. Приводятся примеры и высказываются мнения на основе "Илк дивана", куллият №808 во дворце Топкапи, куллият №4056 в библиотеке Фатиха, куллият №317 в Национальной библиотеке Парижа, рукопись №18 в фонде Государственного литературного музея и научно-критического текста составленный Х. Сулейманом.

Ключевые слова: Алишер Навои, диван, куллият, научно-критический текст, редакция.

Annotation: The article discusses the issue of editing manuscripts and the role of the author and calligrapher in it. The edits in the manuscripts of Alisher Navoi's divans attracted attention. The main attention is paid to manuscripts prepared during Navoi's lifetime. Examples and opinions are given on the basis of "Ilk Diwan", kulliyat No. 808 in Topkapı Palace, kulliyat No. 4056 in Fatih Library, kulliyat No. 317 in the National Library of Paris, manuscript No. 18 in the collection of the State Literary Museum and scientific-critical text compiled by H. Suleyman.

Keywords: Alisher Navoi, diwan, kulliyat, scientific-critical text, edition.

Qo'lyozma asarlar matni ustida ishlayotgan matnshunosning mas'uliyati juda katta bo'ladiki, u aynan matndagi tahrirlarni ilg'ay olishi va ularni munosib baholashi ham kerak. Taniqli rus olimi Oleg Akimushkinning ushbu fikrlari o'rinli: "Задача текстолога не ограничивается только изданием текста памятника, который был бы понятен современнику. Эта задача значительно шире и сложнее: сначала воссоздается картина жизни текста, т. е. его история, а затем уже сам текст, который был бы наиболее близок либо к авторскому оригиналу, либо к определенной редакции, представленной в наиболее надежных и аутентичных списках" [Акимускин, 2004: 163].

¹ Juraboev O. R. atabekrj@gmail.com

Matn tahriri muallif yoki asarni ko‘chiruvchi (kotib) tomonidan ham amalga oshirilishi mumkinligi matnshunoslik fanida isbotlangan. Bu borada I.Y.Krachkovskiy, Y.E.Bertels, M.Qazviniiy, D.S.Lixachev, B.Xolidov, O.Akimushkin, V.Eyxenbaum, P.Shamsiyev, H.Sulaymon, M.Hakimov, A.Abdug‘afurov, A.Shokirov, V.Rahmonov, M.Mengi, B.Yujel, V.Marks, F.Mixael, Sh.Sirojiddinov, N.Jabborov, R.Zohid, Q.Pardayev kabi olimlarning yaxshi kuzatishlari bor.

O‘rta asr qo‘lyozmalarida na muallif, na kotib bo‘lgan uchinchi bir shaxsning ham tahrirlarga aralashuv izlari qo‘lyozmalarda tez-tez uchraydi. Afsuski, vaqtlar o‘tishi bilan manbalardagi bu kabi bitiklar aniq kimga tegishli ekanligini aniqlash imkoni tobora kamayib boraveradi. Chunki qo‘lyozmaning asosiy matni va sahifa hoshiyasidagi yozuvlar bir xil bo‘lsa, qiyoslash va xulosalash birmuncha osonroq. Biroq hoshiyadagi yozuv va xat farqli bo‘lib qolsa, vaziyat mushkullashadi. Shuning uchun sohada qo‘lyozmalarning paleografik belgilari (qo‘lyozmaning tashqi ko‘rinishi)ga ko‘ra baholash hanuz muhim bo‘lib qolmoqda.

O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixida, umuman, turkiy adabiyot tarixida Alisher Navoiy devonlari eng ko‘p ko‘chirilgan, eng ko‘p o‘qilgan va aytish zarurki, eng ko‘p tahrir qilingan manbalar sirasiga kiradi. Navoiy devonlarining tahriri shoir tiriklik vaqtidayoq boshlangan. Masalan, hijriy 870– (milodiy 1465-66) yilda Sultonali Mashhadiy tomonidan ko‘chirilgan, keyinchalik “Ilk devon” deya atalgan qo‘lyozma mana shunday tahrir tarixiga ega. Aynan shu sababli ham, garchand u juda zebo tarzda kitobat qilingan bo‘lsa-da, muallifning o‘ziga bu nusxa yoqmagan.

XVI-XIX asrlar davomida esa Navoiy devonlari katta jug‘rofiy kenglikda yuzlab adadlarda ko‘chirilgan, kitobat qilingan. Albattaki, har bir qo‘lyozmaning xattoti (ayrim hollarda u tuzuvchi hamdir) o‘sha manbada u yoki bu darajada o‘z izini qoldirmay qo‘ymagan. Bu izlar asosan she‘rlar matnidagi tahrirlar, “tuzatmalar”dir. Bularning katta qismi esa shoir asarlari sahihligiga daxl qilingan holdagi kiritmalardir. Bundan devon matni faqat va faqat zarar ko‘rgan. Asl navoiyona matn olis o‘tmishda qolib, o‘sha zamonning kitobxonlari anglaydigan matnni taqdim etishga urinish yuzaga kela boshlagan.

Yaxshi hamki, hazrat Navoiy ijodiyotining asl muxlislari va sinchkov muharrirlar doimo bo‘lgan. Ularning har biri o‘z qamrovi doirasida Navoiy asarlari matniga daxl qilinmaslik choralari ko‘rganlar. Natijada, ko‘pgina qo‘lyozma devonlarning matni asliyatga yaqin tarzda saqlanib qolgan. Hattoki, bu borada ayrim hukmdorlar jiddiy choralari ham ko‘rishgan.

Misol uchun, keyingi asrlarda “Xazoyinu-l-maoniy” tarkibidagi to‘rt devonni muallif tartiblaganday o‘z holicha emas, sidiq‘asiga matnni o‘zgartirgan holda kitobat qilish hollari uchraydi. Ya‘ni majmuadagi avval g‘azallar, keyin boshqa she‘rlar bir qilib ko‘chirilgan qo‘lyozmalar mavjud. Qo‘qon xoni Amir Umarxon (1787-1822) Alisher Navoiy “Xazoyinu-l-maoniy”sini hech buzmasdan, o‘z tartibini saqlagan holda “intizom bilan” ko‘chirish kerakligi haqida buyurgan (Muhabbatnoma, 476^b varaq. Istanbul universiteti kutubxonasi, №T 5452) [Juraboev, 2011: 10-17].

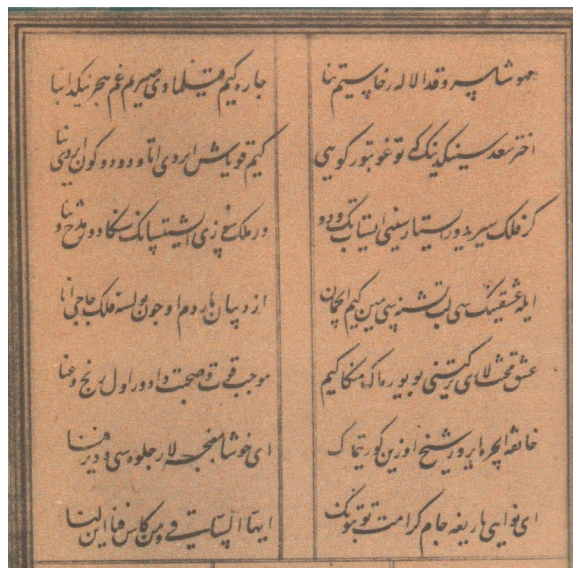
Yoki Muhammad Alixonning maxsus farmoyishi asosida 300 nusxada kitobat qilingan “Xazoyinu-l-maoniy” butun xonlik hududi bo‘ylab tarqatilgan. Ana shu qo‘lyozmalardan bir nechasi bizgacha ham yetib kelgan (O‘zR FASHI fondi, 1230, 1709, 7509 raqamli).

Bu o‘rinda so‘z Navoiyning keyingi davrlarda ko‘chirilgan ko‘psonli devonlari qo‘lyozmalaridagi tahrirlarning hammasi haqida emas. Biz faqat muallif hayotlik vaqtida kitobat qilingan ayrim manbalargagina to‘xtalmoqchimiz. To‘g‘rirog‘i, bir g‘azal misolida mulohazalarimizni bayon qilishga harakat qilamiz.

“G‘aroyibu-s-sig‘ar” devonidagi 39-g‘azal shoirning o‘ziga xos ham lirik, ham orifona va na‘t mazmunidagi asarlaridan biri hisoblanadi. Matla‘si:

*Mahvasho, sarvqado, lolaruxo, siymtano,
Chorakim, qolmadi sabrim, g‘ami hajringda yano.*

She'r Navoiyning yoshlik yillariga oid. Negaki, u dastlab "Ilk devon" matnida (20^a varaq) uchraydi [Sulaymon, 1968]. Mana u:

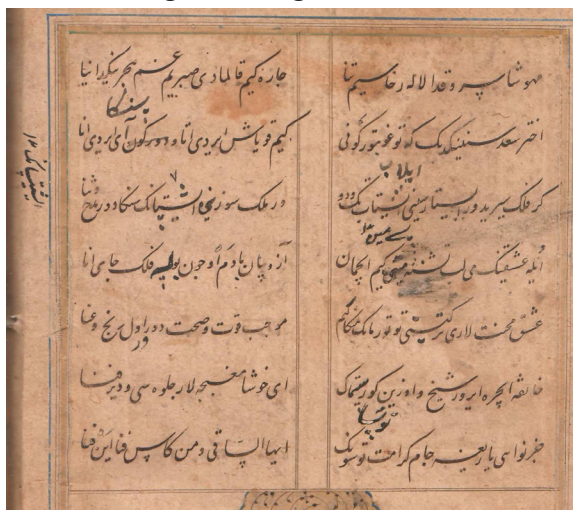

G'azal "G'aroyibu-s-sig'ar" devonining deyarli barcha qo'lyozma nusxalarida hattoki, ko'plab terma devon qo'lyozmalari tarkibida ham keladi.

Bizni qiziqtirgan jihat shuki, Navoiy tiriklik chog'ida kitobat qilingan bir terma devon matnida kotib (yoki muallif) tarafidan aynan shu g'azalning tahrir etilgan holati saqlanib qolgan. Mazkur qo'lyozma O'zR FA Davlat adabiyot muzeyi fondida 18 raqami ostida saqlanuvchi nodir manbadir [Juraboev, 2021: 168-169].

93 varaqdan iborat ushbu qo'lyozmaning kitobat belgilari – xati, tartiblanishi, qog'ozi, siyohi, jadvallarning holati va joylashuvi uni XV asrning oxirlarida Hirotida ko'chirilganiga dalolat qiladi. Afsuski, qo'lyozma noqis, xattot nomi ma'lum emas; davrlar o'tishi bilan g'oyat uniqqan va bir necha bor ta'mirlangan. Ammo hozirgi holatida ham o'z nafisligini saqlab qololgan. Uning kitobat xususiyati, qog'ozi, jadvalning nozik va rango-rang ishlanganligi, xatning zeboligi va oltin suvi purkalib sahifa jadvallariga jilo berilgani manbaning qadimiy va qimmatli ekanligini ko'rsatib turadi. Taxminimizcha, Navoiy yoki unga yaqinroq doira uchun ushbu qo'lyozma shoir she'rlaridan alohida terma devon qilib tuzilgan.

So'zimiz mavzusi g'azal nusxaning 13^b varag'ida keladi:

“G‘aroyibu-s-sig‘ar”ning 20 jildlik Mukammal asarlar tarkibidagi nashri [Navoiy, 1998: 55] va shu nashrga asos bo‘lgan devonning atoqli manbashunos Hamid Sulaymon tuzgan ilmiy-tanqidiy matni [Sulaymon, 2012] bilan zikri kechgan qo‘lyozmani solishtirganimizda ayrim farqli o‘rinlarni ko‘rish mumkin. Ushbu farqliliklar g‘azalning 2-, 3-, 5- va 7-baytlaridadir.

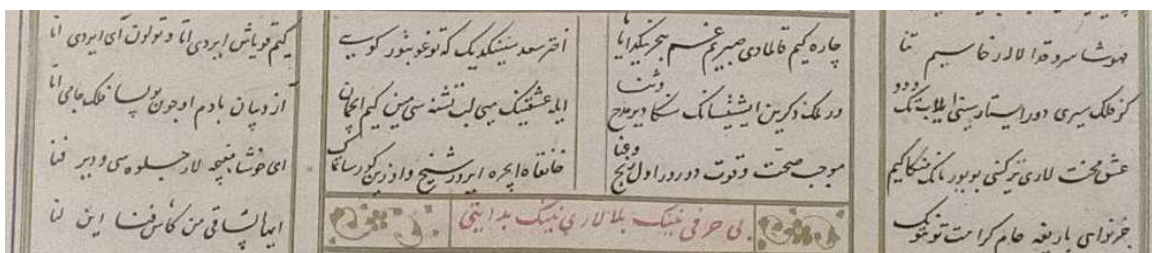
Yuqoridagi qo‘lyozma sahifasiga diqqat etilsa, matnda bir necha tuzatmalar qilingan. Siyohi va xat uslubidan buni qo‘lyozma kotibi (xattot) amalga oshirgan emas. Bu tuzatishlar badiiy matn-ni biluvchi, hattoki muallif tomonidan qilingan bo‘lishi ehtimoldan holi emas. Lekin bu hozircha faraz, xolos. Ammo bu qarashimizni badiiy parchadagi tahrirning ko‘p jihatdan to‘g‘ri ekanligi ham isbot etadi, degan fikrdamiz.

Odatda, sharq kitobatchiligida tuzatma, kiritma va sharhlar qo‘lyozma sahifasining hoshiyasiga qilinadi. Ta’kidi kechayotgan sahifa hoshiyasida esa birgina tahrir ishorasi bilan so‘z bitilgan. Bu esa 3-baytning tegishli “*istasang*” so‘zini “*eshitsang*” bilan almashtirish deganidir. Qolgan barcha tuzatmalar to‘g‘ridan-to‘g‘ri jadvalning ichida, g‘azal matni ustida amalga oshirilgan.

Bunday “keskin tahrir”ga esa faqat matnga juda yaqin kishi qo‘l ura oladi. Bu o‘rinda ham “u muallifdan boshqa kim bo‘lishi mumkin”, degan so‘roq aylanaveradi. Ushbu muharrir matn sahih emasligidan shu qadar qoniqmaganki, go‘zal ishlangan jadval va husnixatga ham qaramay qalam tekkizishga jazm etgan.

Muharririmizning “g‘azabini keltirgan” xatolarga e’tibor qilishdan avval prof. H.Sulaymon ilmiy matnlariga tayanch manba bo‘lgan Alisher Navoiyning Istanbuldagi To‘pqopi saroyi Ravon kutubxonasi 808 raqami ostida saqlanuvchi, yana Istanbuldagi Fotih kutubxonasi 4056 raqamli va Parij Milliy kutubxonasidagi 317 raqamli kulliyotlari tarkibidagi ayni shu g‘azal matnini ham bersak. Aytgancha, birinchi kulliyot Navoiyning o‘z nazorati ostida, keyingi ikkisi esa keyincharoq kitobat qilingan noyob va muhim manbalardir.

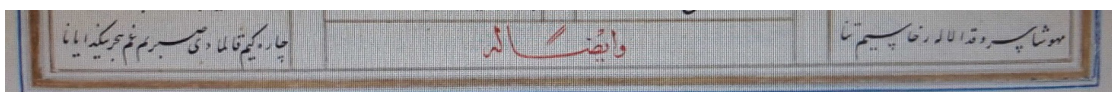
Diqqat etamiz, 808 raqamli kulliyot matni (426^b varaq):

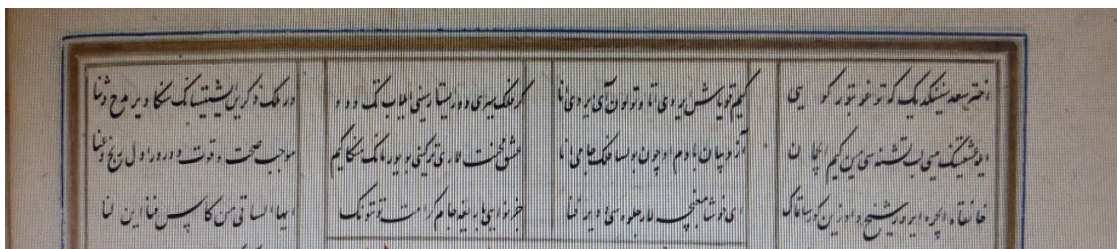

4056 raqamli kulliyot matni (415^b varaq)

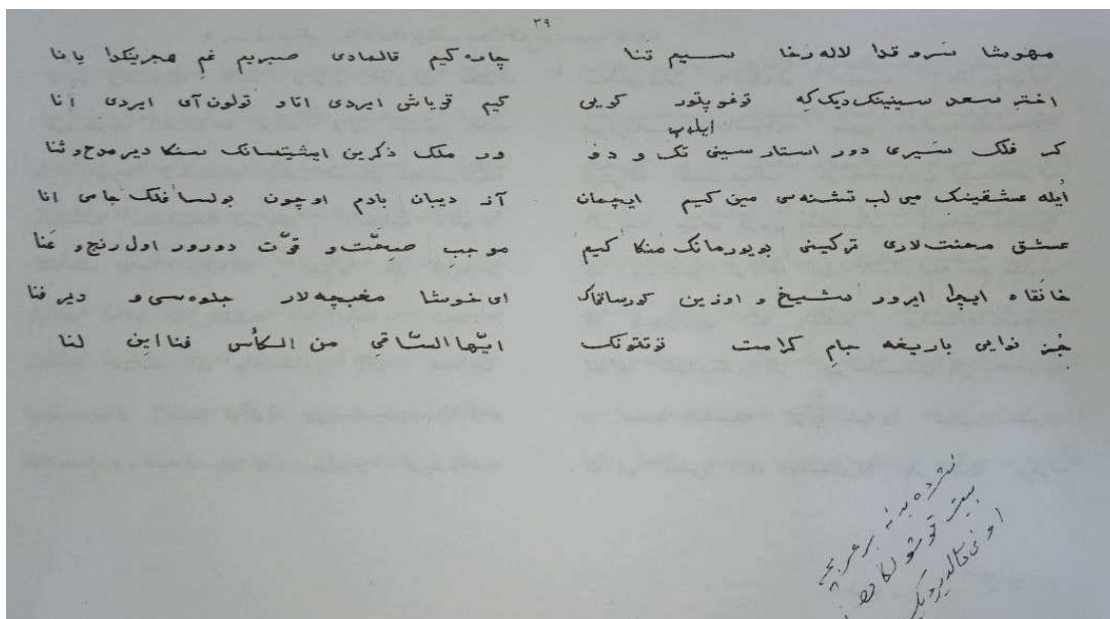

317 raqamli kulliyot matni (470^{a-b} varaq)

H.Sulaymon ilmiy matni:

Demak, MAT 3-tomdagi matn (faqat tahrirga uchragan baytlar)
Axtari sa'd seningdekki tug'uptur go'viy
Kim, quyosh erdi otavu to'lun oy erdi ono.
Gar falak sayridur istar seni aylab taku dav,
Var malak zikrin eshitsang sanga der madhu sano...
Ishq mehnatlari tarkini buyurmang mangakim,
Mujibi sihhatu quvatdurur ul ranju ano...
Juz Navoiy borig'a jomi karomat tutung
Ayyuhas-soqiy, min-ul-ka'si fano ayna-ul-ano?

DAM fondi 18 raqamli qo'lyozmada:
Axtari sa'd seningdekki tug'uptur kuni
Kim, quyosh erdi otadurur, kun sanga oy erdi ano.
Gar falak sayridur istar seni istab taku dav,
Var malak so'zini istasang sangadur madhu sano...
Ishq mehnatlari tarkini tuturmang mangakim,
Mujibi quvvatu sihhatdurur ul ranju ano...
Juz Navoiy yorig'a jomi karomat tutsang
Ayyuhas-soqiy, min-ka'si fano ayna-ul-fano?

Albatta, bu har ikki matnning tahririda o'ziga xos jihatlari bor. Mazkur 18 raqamli qo'lyozmani marhum H.Sulaymon ko'rgan bo'lishi mumkin. Chunki bu manbalar ayni shu fidoyi olimning shijoati bilan muzey fondiga yig'ilgan. Biroq H.Sulaymon domla o'z ilmiy matnlarida ko'p jihatdan kulliyotlar qo'lyozmasiga tayanadi. Buning asosini u ilmiy asarlarida ham keltirgan [Sulaymon, 1961].

Matnlardagi ayrim tahririy o'rinlarga to'xtalsak.

Xususan, "*Var malak zikrin eshitsang sanga der madhu sano*" dan ko'ra "*Var malak so'zini istasang sangadur madhu sano*" misrasida reallik va voqelik saqlangan. Ushbu satr esa na't (Rasululloh s.a.v.ga alqov) xarakteriga ega. Aytish kerakki, 18 raqamli qo'lyozma muharriri ushbu baytdagi "istab" so'zini "aylab" ga aylantirib, yana bir to'g'ri tahrirni qilgan.

Shuningdek, "*sihatu quvvatdurur*" birikmasi "*quvvatu sihatdurur*" shaklida faqat shu manbada emas "Ilk devon" da ham keladi.

"Juz Navoiy borig'a" jumlasida esa "Ilk devon" da nimagadir "*Ey Navoiy yorig'a*", 18 raqamli qo'lyozmada esa "*Juz Navoiy yorig'a*" deya berilgan.

"Ilk devon" matnida mazmun ancha sayoz bo'lib qolayotgani ayon. Lekin "*borig'a*" ham "*yorig'a*" ham o'z o'rnida muvofiq ekanligi ko'rinib turibdi. 18 raqamli qo'lyozmadagi "*yorig'a*" yana bir tahrirlangan so'z – "*tutsang*" bilan birga misra mazmunini uyg'unlashtirmoqda. Shuningdek, e'lon qilingan MAT matnidagi "*tuttgart*" so'zi "*borig'a*" ni ham to'la oqlamoqda.

Ya'ni bu o'rinda ayrim tahrir vositasida bayt mazmunining rango-rang bo'lishi ko'rinmoqda. Ammo maqta'dagi arabcha misra 18 raqamli qo'lyozmada xato berilgan. Aniqrog'i so'nggi "fano" o'rinsiz. U "ano" bo'lishi lozim. MAT matnida ham bu misrada biroz xatolik bor.

To'g'risi, bizningcha: "*Ayyuhas-soqiy, min-ka'si fano ayna-lano?*" (Ey soqiy, barchaga foniylik sharobini berding, menga qani?)

Xulosa qilganimizda, yuqoridagi g'azalning har ikki varianti ham bir qaraganda katta o'zgarishga o'xshamaydi. Ammo muallifning ijodkor sifatida badiiy kontekstga yondashuvini diqqatga olinsa, 18 raqamli qo'lyozmadagi tahrirning ham bir qanchasida boshqa mazmun ko'zda tutilgani bois o'rinli ekanligi seziladi.

Demak, qo'lyozma devonlardagi kichik va juz'iy bo'lib ko'ringan har bir tahrir yoki tuzatma, matnning o'ziga xos individual ekanligini ko'rsatadi va ularga jiddiy tarzda yondashilmoq kerakligini uqtiradi. Ayniqsa, u hazrat Navoiy dahosiga taalluqli bo'lsa!..

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алишер Навоий. (1988). MAT. 3-том. Фаройибу-с-сигар. "Фан", Тошкент.
2. Акимюшкин, О. (2004). Средневековый Иран. Культура. История. Филология. "Наука", С.Петербург.
3. Juraboev, O. (2021). Алишер Навоий девонининг бир нодир қўлёзма нусхаси хусусида. "Алишер Навоий ижодий меросининг башарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни" мавзусидаги IV анъанавий халқаро илмий-амалий конференция материаллари. "Фан", Тошкент.
4. Juraboev, O. (2011). "Хазойин-ул-маоний"нинг бир шоҳона қўлёзмаси ва унинг матний хусусиятлари. Адабиёт қўзғуси. Йиллик илмий нашр. №12. Тошкент.
5. Сулаймон, Ҳ. (2012). Алишер Навоий. Фаройибус-сигар. Илмий-танқидий матн. Тузувчи: Ҳамид Сулаймон. "Mumtoz so'z", Тошкент.
6. Сулаймон, Х. (1961). Текстологическое исследование лирики Алишер Навои. Дисс.-я д-ра ф.н. Ташкент.
7. Сулаймон, Ҳ. (1968). Алишер Навоий. Илк девон. Факсимил нашр. Нашрга тайёрловчи: Ҳамид Сулаймон. "Фан", Тошкент.